

تحلیل محتوای گزارش جلوه‌های رضوی در ۳ سفرنامه عصر قاجار؛ هانری رنه دالمانی فرانسوی، ولادیمیر خانیکوف روسی، جیمز باست آمریکایی

دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

حمیدرضا عطاریانی^۱ محمد دارینی^۲

چکیده

سفرنامه‌ها جزو برترین منابع گزارشی از حرم رضوی در دوره قاجار هستند. سفرنگاشته‌های متنوع، حکایت از نکات ارزنده سفرنامه‌نویسان به مشهد و بازدید از آستان قدس و جلوه‌های رضوی دارند. خانیکوف، باست و دالمانی، سیاحانی هستند که از سه قاره آسیا، آمریکا، اروپا، طی نیمه دوم قرن ۱۹ میلادی / ۱۳ هجری قمری، گزارش‌هایی قابل تأمل را از زائران و بارگاه مشهدالرضا ارائه داده‌اند. خانیکوف، جغرافی‌دان روسی طی مأموریت اداری سال‌های ۱۸۵۸-۱۸۵۹ م. / ۱۲۷۴-۱۲۷۵ ق. از آستان قدس دیدار می‌کند. جیمز باست، طی سال‌های ۱۸۷۱-۱۸۸۵ م. / ۱۳۰۲-۱۲۸۷ ق. گزارش‌هایی از زائران و بازدید مرقد امام رضا (ع) و اثر شگرف توسل و جاذبه‌های معنوی را در زائران ذکر می‌کند. هانری رنه دالمانی فرانسوی برای تجارت راهی مشرق‌زمین و ایران می‌شود و سال ۱۸۹۹ میلادی / ۱۲۷۷ قمری با کاروان زیارتی وارد مشهد می‌شود. این پژوهش به نقد و بررسی گزارش‌های این سه سفرنامه‌نویس می‌پردازد. این تحقیق بر اساس روش کیفی و توصیفی است. سؤال اصلی تحقیق این است که با توجه به تفاوت‌ها و کارکردهای اجتماعی فراوان باست، خانیکوف و دالمانی، گزارش‌های خود را در سفرنگاشته‌هایشان از شور و ارادت زائران و مسیر سفر به حرم مطهر امام رضا (ع) در قرن ۱۳ ق. / ۱۹ م. چگونه توصیف کرده‌اند؟ کشیش باست به ارائه گزارش‌های معنوی اعم از شهادت امام رضا (ع) و مدفن مطهر ایشان می‌پردازد. التفات دالمانی، تصویربرداری از زائران، در طی مسیر سفر و برگشت و مناظر حرم مطهر، گزارش‌هایش را ممتاز و در عین حال جذاب کرده است. خانیکوف، علاوه بر سیاحت، دارای تجهیزات علمی و جغرافیایی است، رهاورد او از بازدید آستان قدس، تدوین اولین نقشه از حرم امام رضا (ع) است.

کلیدواژه‌ها: امام رضا (ع)، حرم رضوی، سفرنامه‌نویسان، جیمز باست، هانری رنه دالمانی، خانیکوف.

hattariani3100@gmail.com
 0791888649@iau.ir

۱. دکترای تاریخ اسلام، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، شاهرود، ایران؛
 ۲. استادیار گروه الهیات، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)؛

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

در عصر قاجار حضور و تنوع سفرنامه‌نویسان مشتاق بازدید از بارگاه رضوی را با ملیت‌ها و فرهنگ‌های متنوع شاهد هستیم. این سه سفرنامه کامل‌ترین گزارش‌ها را با بیان دقیق‌ترین جزئیات در بین دیگر سفرنامه‌نویسان بازدیدکننده از آستان قدس، در انتهای قرن نوزدهم میلادی / سیزدهم هجری قمری ارائه کرده‌اند. خانیکوف روسی، جیمز باست آمریکایی و هانری رنه دالمانی فرانسوی از احوال زائران در طی مسیر حرکت به سمت بارگاه رضوی و سپس به ارائه گزارش‌های جلوه‌های تابناک رضوی از بازدید حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) می‌پردازند. ولادیمیر خانیکوف و جیمز باست مقارن با حکومت ناصرالدین شاه قاجار و هانری رنه دالمانی در آخرین سال قرن نوزدهم میلادی (۱۲۷۷ قمری) در زمان حکومت مظفرالدین شاه قاجار به مشهد آمده‌اند. در این پژوهش وجوه مشترک و افتراق این سه سفرنامه، طی بازه ۴۰ ساله بررسی و نقد شده است.

۱-۲. اهداف و ضرورت پژوهش

بررسی سفر نگاشته این سه سیاح از آن جهت اهمیت دارد که آنان تفاوت‌ها و اختلافات فراوانی از حیث ملیت، شغل، مسیر ورود به شهر مشهد، هدف از سفر و تمایزات انسانی دارند. مصداق و فصل مشترک هر سه سفرنامه‌نویس آن است که در عصر قاجاریه و در قرن سیزدهم قمری از آستان قدس بازدید می‌کنند. هر سه، وجوه مشترکی در ارائه گزارش از بعضی موارد سفر به مشهد دارند؛ گلابیه از مسیر طولانی سفر، خطرناکی و ناایمن بودن جاده‌ها، شلوغی راه‌ها و به تبع آن، از خستگی سفر زائران گزارش می‌دهند.

این پژوهش در صدد آن است که به بررسی و روایت آنان بپردازد و بر اساس روایت و اخبار مطرح شده، گزارش‌هایشان را نقد و بررسی کند. نیکولای ولادیمیر خانیکوف، دانشمند و جهانگرد روسی، در رأس هیئت تحقیقاتی و علمی پژوهشی به‌عنوان کارشناس خبره جغرافیایی و نقشه‌برداری، نویسنده گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی

(حمیدرضا عطاربانی، محمد دارینی)

در سفرنامه‌اش به سال ۱۸۵۸ میلادی / ۱۲۷۴ قمری از بافت و ترکیب گروه‌های زائری به مشهد، سختی‌ها و رنج‌های طی سفر ایشان روایت می‌کند. خانیکوف از ورودش به مشهد و توصیف این شهر و از حضور خود در حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) به عنوان مأمور دولتی سودجسته و گزارش‌های جذاب و ناب‌ی از این مکان مقدس مسلمانان بیان می‌کند. ایران سرزمین ائمه اثر جیمز باست (۱۸۳۴-۱۹۰۶ م. / ۱۲۴۹-۱۳۲۳ ق.) تنها سفرنامه‌ای است که به نام ائمه اطهار (علیهم السلام) آن هم از طرف یک آمریکایی نام‌گذاری شده است. وی از سال ۱۸۷۱ تا ۱۸۸۵ میلادی / ۱۲۴۹-۱۲۶۳ قمری در ایران اقامت داشته است. باست که از ارض اقدس و آستان قدس در انتهای قرن نوزدهم میلادی / سیزدهم هجری قمری بازدید داشته است، فراوانی گزارش‌هایش به نسبت دیگر سفرنامه‌نویسان در باب مسائل مذهبی و زائران راهی زیارت بارگاه رضوی بسیار بیشتر است. روایت‌های باست بیانگر عمق اشراف اطلاعات این کشیش و مُبَلِّغ مذهبی مسیحیت از مکتب تشیع در عصر قاجاریه است. باست از طول مسیر سفر به مشهد همراه با زائران از سابقه شکل‌گیری حرم مطهر و حتی قبل از آن هارون الرشید را معرفی می‌نماید. باست از شهادت امام (علیه السلام) و دفن ایشان در سناباد گزارش مبسوطی ارائه می‌کند. کشیش جیمز باست در گزارش‌های خود به دقت تصویری شفاف از مسائل و رویدادهای سفر را منعکس می‌کند. نکته‌ای که در سفرنامه او بر خلاف دیگر سفرنامه‌های معاصرش دیده می‌شود، آن است که او به هیچ عنوان علاقه‌ای به نقل گزارش‌های دیگر سفرنامه‌نویسان ندارد. جالب اینکه، مشابه گزارش‌های جیمز باست نیز در دیگر سفرنامه‌ها نیست و مورد بررسی و مُدافعه قرار نگرفته است. به عبارتی، او به صورت انحصاری ثبت گزارش کرده است. همان‌طور که بیان شد، نام تألیفش نیز انحصاری است. در این پژوهش به این مسئله پرداخته می‌شود که آیا کشیش باست آمریکایی واقعاً توانسته است به معرفی یکی از امامان معصوم از حیث تحقیق پیرامون اسلام و شیعه‌پژوهی و نیز شناساندن زائران حضرتش گزارشی دقیق منعکس نماید؟ باید اذعان کرد وی به بسیاری از گزارش‌های ارائه شده توسط دیگر سفرنامه‌نویسان در تمامی جوانب مذهبی، فرهنگی، معماری و اجتماعی از زائران و حرم مطهر ورود نکرده است.

گزارش‌های باست از گستره وسیع اطلاعات شیعی درباره امام رضا علیه السلام تهی است؛ اما این، نام کتاب اوست که پر جذبه و از وزانت خاصی برخوردار است.

هانری رنه دالمانی (۱۸۶۳-۱۹۵۰ م. / ۱۲۷۹-۱۳۶۹ ق.) نویسنده سفرنامه از خراسان تا بختیاری سیاح و تاجر علاقه‌مند به جمع‌آوری نفایس و اشیای عتیقه پس از بازدید شهرهای سمرقند و بخارا در سال (۱۸۹۸ م. / ۱۳۱۵ ق.) از طریق مرز عشق‌آباد، از شمال شرقی ایران در سال (۱۸۹۹ م. / ۱۳۱۶ ق.) به سمت مشهد حرکت می‌کند. او از معدود اروپاییانی است که از روسیه وارد ایران می‌شود و پس از گذر از شهر قوچان به مشهد می‌آید و سپس از مشهد به سمت نیشابور می‌رود. گزارش‌های دالمانی از آن جهت حائز اهمیت است که وی در عین حالی که در سفر تجارت می‌کند و تجارت‌پیشگی او را به این سمت جهان‌کشانده، سیاحی است که به زائران بارگاه رضوی در مسیر ورود به مشهد و هم در زمان خروجش توجه همه‌جانبه کرده است. دالمانی شرح حال و کیفیت روحی و معنوی سفر زائران را علاوه بر گزارش، تصویربرداری می‌نماید. این هنر او، حکایت از خلاقیت به تمام معنای او از حضور زائران در بارگاه رضوی در طول سفر است.

روش تحقیق در این پژوهش بر اساس روش کیفی و توصیفی مبتنی بر گزارش‌های برگرفته شده از سفرنامه جیمز باست، ولادیمیر خانیکوف و هانری رنه دالمانی و به‌کارگیری بعضی از گزارش‌های مشابه در دیگر سفرنامه‌ها برای تکمیل گزارش این سه نفر، پیرامون آستان قدس رضوی است.

پس از گردآوری و بررسی گزارش‌ها و داده‌های دریافتی و تفکیک آن‌ها بر اساس فهرست موضوعی، فراوانی داده‌ها، مستندسازی و توصیف گزاره‌ها به طبقه‌بندی آن‌ها پرداخته و در نهایت تدوین گزارش‌ها بر مبنای فهرست پژوهش انجام شده است.

۳-۱. پیشینه پژوهش

طاهرنیا (۱۳۷۶) در کتاب «مشهد از نگاه سیاحان» به بررسی تاریخ مشهد، دگرگونی‌ها

(حمیدرضا عطاربانی، محمد دارینی)

و تغییر ساختار درونی شهر، روحیات، خصوصیات، آداب و رسوم و خصوصیات مردم مشهد از منظر سفرنامه‌نویسان همراه با تطبیق با منابع تاریخی می‌پردازد. وی در این کتاب گزارش‌هایی از خانیکوف و دالمانی ارائه می‌دهد، اما گزارشی از باست آمریکایی ذکر نمی‌کند. طاهری (۱۳۸۶) در پژوهش «جلوه رضوی در مهم‌ترین سفرنامه‌های غربیان در دوره قاجار و اوایل پهلوی» به آداب زیارت و نمادهای واقع در آستان قدس رضوی، در این دو دوره تاریخی از منظر تعدادی از سفرنامه‌نویسان اروپایی می‌پردازد که خود وارد حرم مطهر شده‌اند، همانند: وامبری، کرزن، شیندلر، فریزر و... طاهری به مهم‌ترین سفرنامه‌نویس عصر قاجار یعنی جیمز باست اشاره‌ای ندارد. امیرزاده (۱۳۹۲) در مقاله «سیمای زیارت (مشهد الرضا) و دشواری‌های آن در دوران قاجار از نگاه جهانگردان (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق)» با بیان گزارش‌های تعدادی از سفرنامه‌نویسان به شرح دشواری‌ها و اوضاع زیارتی مشهد در عصر قاجار می‌پردازد؛ اما در وصف شور و اشتیاق زائران، گزارشی ارائه نمی‌دهد. از گزارش‌های جیمز باست نیز در این مقاله مطلبی دیده نمی‌شود. ایزدی مجد (۱۳۹۳) در پایان‌نامه «خراسان از دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی در دوره قاجار» از مهم‌ترین دلایل حضور سفرنامه‌نویسان در خراسان را در عصر قاجار، وجود مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام ذکر می‌کند. امیرزاده (۱۳۹۲) در کتاب «زیارت و زائران علی بن موسی الرضا علیه السلام، آستان قدس رضوی در دوران قاجار» به بازتاب حضور سیاحان و سفرنامه‌نویسان در عصر قاجار به مشهد و حرم امام رضا علیه السلام اشاره دارد. در این کتاب، گزارش‌هایی از وامبری، بارنز، فریزر، کرزن و... نقل می‌شود؛ اما گزارش‌های کشیش جیمز باست، در این کتاب ذکر نشده است. گروه دائرة المعارف آستان قدس رضوی (۱۳۹۳) در کتاب دو جلدی نفیس «دائرة المعارف آستان قدس رضوی» از سفرنامه‌نویسان اروپایی مثل: فریزر، وامبری و... که توانسته‌اند وارد حرم امام رضا علیه السلام شوند، گزارش‌هایی ذکر می‌کند. با این همه از دالمانی و خانیکوف گزارش‌هایی در این کتاب ذکر می‌شود، ولی نامی از باست، کشیش سفرنامه‌نویس عصر قاجار در آن نیست. ایزانلو و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی؛ مطالعه مروری نظامند» می‌نویسد: با وجود فراوانی مطالعه انجام شده بر روی گزارش سفرنامه‌نویسان، بنا بر تفاوت نگاه‌ها به اسناد گزارشی، محققان

شایسته است از دریچه الگوهای دینداری و منظرهایی چون میزان بهره‌گیری از خدمات، تجربه دینی، تجدد و مدرنیته به دسته‌بندی زائران بپردازند. حسب بررسی پژوهش‌های ذکر شده، در بین سفرنامه‌های غیر ایرانی، تاکنون پژوهشی تطبیقی و مقایسه‌ای در وصف شور و شوق عموم زائران به زیارت بارگاه مطهر رضوی، انجام نشده است. این مسئله در حالی است که زائران دلدادۀ عالم آل محمد صلی الله علیه و آله به‌رغم اطلاع از مشکلات عدیده سفر به مشهد در عصر قاجار همچون نبود وسایل حمل و نقل مناسب، بُعد مسافت، نایمن بودن جاده‌ها به علت وجود راهزنان، مشکل تأمین آذوقه و مایحتاج سفر و چندین مشکل دیگر، بار سفر بسته و مشکلات در پیش روی را به جان خریده تا به مطاف مرقد پاک حضرت ثامن الحجج علیه السلام نائل شوند.

۲. هدف از زیارت، اهمیت و فضیلت آن

زیارت، اسم مصدر عربی به معنی دیدار و در اصطلاح، حضور در مکان‌های مقدس مانند مزار رسول خدا صلی الله علیه و آله و ائمه طاهرين علیهم السلام و بزرگان دینی به قصد پیوند معنوی با آنان و تزکیه نفس است (دائرة المعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۵۲۳). از همان ابتدای دفن بدن حضرت، زائرانی بوده‌اند که برای زیارت حضرت و کسب فیض به حرم امام رضا علیه السلام به مشهد آمده و به ایشان متوسل می‌شده‌اند. در دوران سامانیان آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام دارای خادم و مباشر بود و خدام آن، درب مرقد را شب‌ها می‌بستند و روز می‌گشودند (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۶۸۹). در باب اهمیت و فضیلت زیارت امام رضا علیه السلام نیز روایات متعددی ذکر شده است. از امام نهم شیعیان حضرت جواد الائمه علیه السلام سوال شد: زیارت پدر شما افضل است یا زیارت جدتان، آقا امام حسین علیه السلام؟ حضرت فرمودند: «زیارت اَبی أَفْضَل، وَ ذَلِكْ أَنْ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ يَزُورُهُ وَ أَبِي لَا يَزُورُهُ إِلَّا الْخَوَاصَّ مِنَ الشَّيْعَةِ» (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۳۰۶)؛ زیارت پدرم افضل است، زیرا همگان به زیارت امام حسین علیه السلام می‌روند، اما خواص شیعیان به زیارت پدرم نائل می‌شوند. منظور امام جواد علیه السلام از خواص شیعه، شیعیان دوازده امامی است؛ چراکه تمامی صنوف شیعیان از زیدیان و اسماعیلیان و شیعیان امامی به زیارت مرقد امام حسین مشرف می‌شوند.

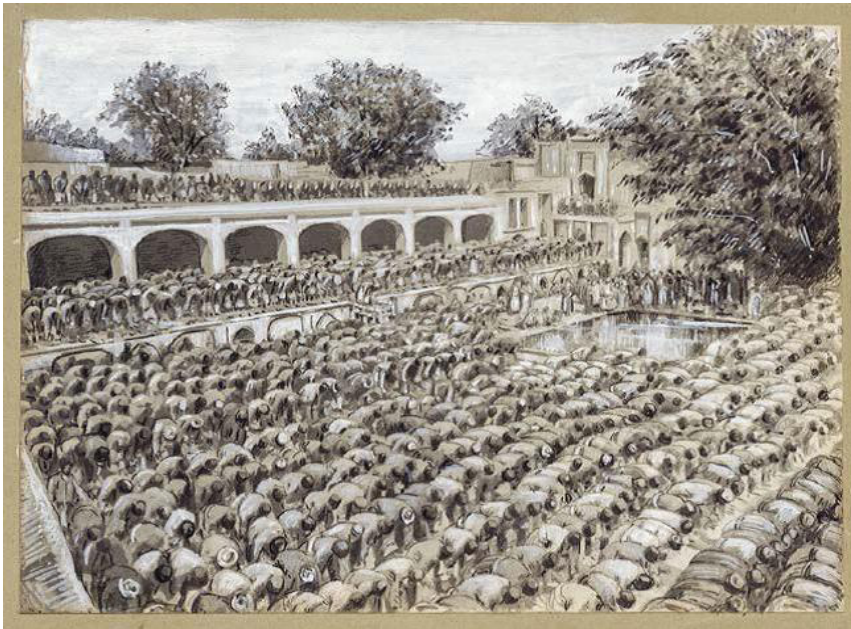
(حمیدرضا عطاربانی، محمد دارینی)

خانیکوف روسی می‌گوید: «از این‌ها همه (امامان شیعه) تنها حضرت رضا علیه السلام در خاک ایران یعنی در مشهد مرکز خراسان دفن شده است» (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۷)؛ اما مرقد مطهر امام رضا علیه السلام محل التفات شیعیانی است که معتقد به امامت دوازده جانشین، پس از پیامبر مکرم اسلام هستند. باست می‌نویسد: «ایرانیان عموماً کشور خودشان را مملکت اثنی‌عشری یا سرزمین دوازده‌تایی می‌نامند: یعنی دوازده امام از خاندان امام علیه السلام. کسانی که به این سرزمین سفر می‌کنند، می‌توانند اثر شگرف این نیروی مذهبی مرتبط به این نام را در مردم مشاهده کنند. مردم از تمامی اقشار و طبقات به نام امامان متوسل می‌شوند و آرامگاه‌های امامان بسیاری از مناطق کوه و دره را قداست می‌بخشد» (باست، ۱۳۹۸: ۱۴). از نظر باست توسل به ائمه علیهم السلام و دریافت نتیجه آن که کرامت حضرت باشد، علت تامه سفر آنان به مرقد‌های مطهر ایشان است. کسانی که به این سرزمین سفر می‌کنند می‌توانند اثر شگرف این نیروی مذهبی مرتبط به این نام را در مردم مشاهده کنند. مردم از تمام اقشار و طبقات به نام امامان علیهم السلام متوسل می‌شوند، درویش‌ها شب و روز نام آن‌ها را فریاد می‌زنند (همان: ۲). توسل به امام تاریخچه‌ای بس طولانی دارد آن‌چنان که شیخ صدوق در عیون اخبار الرضا از محمدبن عبدالرزاق طوسی (متوفی ۳۵۰ق) نقل می‌کند: «عبدالرزاق در ایام جوانی بر اهالی مشهد و زائران سخت می‌گرفته است و حتی در راه متعرض زائران می‌شده و اموال آنان را می‌ربوده است؛ اما با دیدن کرامتی از امام رضا علیه السلام در صدد کمک به زائران و رفع مشکلات آنان برمی‌آید (ابن بابویه، ج ۲: ۶۸۷). دالمانی درباره فضیلت اهمیت زیارت امام رضا هیچ نکته‌ای را به نقل از مسلمانان در سفرنامه خود ذکر نمی‌کند. خانیکوف که سفرنامه کانولی را مطالعه کرده است، درباره هدف از زیارت به نقل از او می‌گوید: «در این شرح مسافرت او جز توصیف صحیح و دقیق پر هیجان مسافرانی که برای ادای نذر به زیارت می‌رفتند، موضوع مهمی دیده نمی‌شود. توضیح اینکه زیارت به‌منظور ادای نذر در آداب و رسوم مسلمانان شرقی رواج بسیار دارد» (خانیکوف: ۴۴).

۲-۱. ترکیب بافت و حالات معنوی زائران در طول سفر زیارت به سمت حرم امام رضا (علیه السلام)

خانیکوف درباره کاروانی که همراه ایشان به مشهد بوده است، می‌نویسد: «به طور کلی توده عظیم متحرکی از انسان و چهارپا به وجود آمده بود که دست کم سه کیلومتر از جاده را اشغال کرده بود» (خانیکوف: ۹۴). باست درباره زائرانی که طی سفرش به سمت مشهد دیده است، می‌گوید: «جاده‌ها پر از زوارند» (باست، ۱۳۹۸: ۲۴۰). افرادی (زوّاری) که در کاروان بودند، همگی پیروان (حضرت علی (علیه السلام) بودند که طی چند روز از کشورهای مختلف گرد هم جمع شده: تاتارهای روسی، ترک‌ها، افغان‌ها و ایرانیان بیشتر ایالت‌ها جزو آن‌ها بودند. درویشانی از هند و مرزهای مصر، شاهزادگان و افراد ثروتمند از تهران و دیگر شهرها و جمعیت زیادی از مردم عادی و روستایی آمده بودند و اکثر افراد پای پیاده حرکت می‌کردند (همان: ۲۱۵). حسب گزارش باست، تمامی زائران مسلمان و جزو شیعیان بوده‌اند. ضمن اینکه باست از بافت ترکیبی زائران راهی زیارت حرم امام رضا (علیه السلام) در عصر قاجاریه گزارشی دقیق ارائه می‌دهد. گزارش او به این سبب جذاب است که حکایت از برآورد حضور تنوع نژادهای قومی و نیز اقشار اجتماعی در بین زائران دارد. بیان گزارش باست که اکثر زائران پیاده بوده‌اند بر این نکته اشاره دارد که بسیاری از ایشان همانند زائران امروزی، به جهت نذر با پای پیاده عازم زیارت بارگاه رضوی بوده‌اند و دلیل فقر و عدم تمکن مالی را نمی‌توان برای تمامی زائران پیاده در نظر گرفت. باست از اقامه نماز و نیز به جا آوردن آداب آن در سفر می‌نویسد: «به نشانه توقف در شیپورها دمیدند و زوّار را یک جا جمع کردند و اذان گفتند. فرش و لباس روی زمین پهن کردند و مردم در سکوتی حاکی از احترام در جهت مکه به سمت زمین خم شدند» (همان: ۲۱۸).

(حمیدرضا عطاریانی، محمد دارینی)

تصویر ۳-۱: برگزاری نماز جماعت توسط زائران.

منبع: سفرنامه هانری رنه دالمانی (۱۸۹۹ م.).

باست از اهمیت دادن زائران به برپایی اقامه نماز در طول مسیر به خوبی بنا بر اینکه جزو واجبات مسلمانان است، او می‌گوید: «وقت نماز صبح به صدرآباد رسیدیم و کاروان در آنجا توقف نمود» (همان: ۲۲۴). عجیب اینکه باست اصطلاح نماز خواندن یا رکوع را ذکر نکرده است و به جای آن از کلمه خم شدن استفاده کرده است. دالمانی در این باره می‌گوید: «در جاده مشهد، نمونه‌هایی از کلیه ساکنان ایران دیده می‌شود. گروه شیرازی در کنار گروه مازندرانی و اینان در جوار گروه ترک راه می‌پیمایند. معمولاً عنوان ترک به کوه‌نشینان آذربایجان اطلاق می‌شود. در راه به چندین نفر از اهالی قفقاز نیز برخوردیم.» (دالمانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۹۱). باست در جایی دیگر می‌نویسد: «زائران مسافر راهی به آستان امام، ترکیبی از مردان و زنان بودند» (همان: ۲۴۰). «در راه‌های خراسان تعداد زنان مسافر حداقل با مردان برابر است ... بیشتر اوقات طفلی خردسال در جلو و کودکی شیرخواره در بغل دارند» (همان: ۱۸۳) خانیکوف در این باره می‌نویسد: «بسیاری

از زائران پای پیاده سفر می‌کردند، بسیاری از خانواده‌ها تنها یک الاغ داشتند که زن‌ها با بچه‌های شیرخواره در بغل به نوبت سوار آن می‌شدند» (خانیکوف: ۹۴).

تصویر ۳-۲: کاروان زائری به سمت مشهد.

منبع: سفرنامه هانری رنه دالمانی (۱۸۹۹ م.).

باست درباره تعداد زائران می‌نویسد: «در سال زُوار زیادی به حرم امام رضا می‌آیند؛ اما هیچ وسیله‌ای وجود ندارد که بتوان با آن تعداد دقیق زُوار را تعیین کرد (باست: ۲۴۰). جیمز باست از آمار بالایی ورودی زائران به صورت مبهم اشاره می‌کند و مدعی است که امکان تخمین تعداد زائران به حرم مطهر نیست. دالمانی جمعیت مشهد را حدود ۸۰ هزار نفر تخمین می‌زند که غالباً نزدیک ۵۰ هزار نفر زائر نیز در این شهر حضور دارند» (دالمانی، ج ۲: ۱۴۸). خانیکوف تعیین تعداد زائرانی را که هر سال به مشهد سفر می‌کنند، به علت تغییر این رقم در هر سال و نیز آزادی فوق العاده زائران در ورود به این شهر و خروج از آن، بی آنکه در هیچ یک از دفاتر رسمی اثری از آن برجای بماند، غیرممکن می‌داند؛ اما میزان نوسان ورود و خروج زائران را بیش از ۵۰ هزار نفر در سال اعلام می‌کند (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۲۰).

گزارش جیمز باست از ذکر صلوات‌هایی که همه مردم یک‌صدا قرائت می‌کردند و در طی مسیر سفر به حرم امام رضا علیه السلام طنین آن را شنیده بود، حکایت دارد. در مکث بین

(حمیدرضا عطارپانی، محمد دارینی)

آوازخوانی‌ها می‌شد صدای دنباله‌دار درویشی را شنید که در تاریکی با صدای بلند تکرار می‌کرد: «یا علی یا علی! یا علی! یا حق! یا حق!» (باست: ۲۱۷).

جدول ۱-۳: ترکیب بافت زائران و حالات معنوی زائران امام رضا (علیه السلام) در سفرنامه‌ها.

منبع: برگرفته از سفرنامه‌ها.

ولادیمیر خانیکوف	هانری رنه دالمانی	جیمز باست	اعتقادی
-----	مسافران متدین	ترکیبی شیعیان پیروی امام علی (علیه السلام)	اعتقادی
-----	-----	اقامه نماز جماعت ذکر یا علی، ذکر صلوات در طول سفر	اعمال اعتقادی
-----	تُرک‌ها، شیرازی‌ها، مازندارانی‌ها	روس‌ها، هندوستانی‌ها، تُرک‌ها، مصری‌ها، تاتارها، افغان‌ها و ایرانیان	ملیت‌های زائران
-----	تعداد زنان مسافر با مردان و زنانی که طفلی شیرخواره در بغل دارند.	ترکیبی از مردان و زنان بودند.	جنسیت
بسیاری از زائران پای پیاده سفر می‌کردند.	سواره و پیاده	سواره - اکثر افراد پای پیاده حرکت می‌کردند.	شکل سفر
-----	-----	شاهدگان و افراد مردم عادی و روستایی آمده بودند.	طبقات اجتماعی
پنجاه هزار نفر در سال اعلام می‌کند.	۵۰ هزار نفر	در سال زوآر زیادی به حرم امام رضا می‌آیند.	آمار زائرین

۲-۲. مسیر حرکت زائران به مشهد و معضلات مسیر سفر

مسافران و غریبه‌ها برای رسیدن به آن (حرم امام رضا (علیه السلام)) باید از مناطقی بگذرند که جزو خطرناک‌ترین مناطق هستند (باست، ۱۳۹۸: ۲۴۰). زائران ارادتمند به آستانه بوسی حضرت رضا (علیه السلام) پس از طی مسافت‌های صعب و طولانی، آن هم بعضاً چندین روز، خسته از طی سفر با شلوغی راه‌ها، بالاخره به مکانی می‌رسیدند که امکان رویت گنبد حرم مطهر،

چشم‌نوازی می‌کرد (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۲). دروازه‌های ورود سیاحان و سفرنامه‌نویسان در عصر قاجاریه به ایران و رسیدن به مشهد از طریق پنج مرز بوده است. شمال غربی، غرب، جنوبی غربی، جنوب و شمال شرقی. بُعد مسافت طی مسیر اروپاییان که معمولاً از مرز شمال غربی به مشهد (از سمت تهران) می‌آمدند، بسیار طولانی بود و لذا افرادی که واقعاً سیاح علاقه‌مند یا مأمور حکومتی بودند، سعی در رسیدن به مشهد داشتند. از قدیمی‌ترین مسیرهای منتهی به مشهد و خصوصاً عصر قاجاریه از پایتخت ایران، شهر تهران بود. باست مسافت تهران تا مشهد مقدس را ۱۵۰ فرسخ یا حدود ۹۵۰ کیلومتر ذکر کرده است (همان: ۲۰۶)؛ اما بعضی از سیاحان نیز از طریق مرزهای شمال شرقی و از کشور روسیه وارد ایران می‌شدند. از آن جمله است هانری رنه دالمانی. او درباره راه‌های آن مسیر می‌گوید: «تا وقتی که در سرزمین روسیه هستیم. راه‌ها کاملاً آرابه روست، اما متأسفانه راه بین مرز روسیه تا مشهد مطلقاً چنین نیست و عجب آنکه در هیچ یک از دیگر نقاط ایران راهی بدین ناهمواری و خطرناکی ندیده‌ام (دالمانی، ج ۲: ۸۸). رنه درباره راه‌های انتهایی به مقصد مشهد می‌نویسد: «راه شریف‌آباد به مشهد گذرگاهی بسیار صعب‌العبور و حتی خطرناک است» (دالمانی: ۱۸۷).

تصویر ۴-۱: کاروان زائری به سمت مشهد، منبع: سفرنامه هانری رنه دالمانی (۱۸۹۹ م.)

باست نیز مسیر سفرش را سختی (پیمایش) در کویر و راه‌های طولانی، در شب‌های خسته کننده عنوان می‌کند (همان: ۲۴۰). دالمانی که مسیر سفرش از طریق عشق آباد به مشهد است می‌گوید: «مسافری که قصد داشته باشد به یکی از شهرهای ماورای خزر، از جمله عشق آباد، به ایران برود باید قبلاً از وزارت خارجه روسیه در سن پترزبورگ کسب اجازه گرفته باشد. گذشته از این، نباید فراموش کند که پیش از خروج از عشق آباد باید گذرنامه خود را به دفتر حاکم شهر ارائه داده و ویزای خروج دریافت کند (دالمانی، ج ۲: ۷۴). هنگام غروب به گمرکخانه ایران در باجگیران می‌رسیم که اسمی کاملاً با مُسمّا دارد؛ زیرا ایرانیان در اینجا از کالاهای صادره و وارده باج یا حقوق گمرکی می‌گیرند (همان: ۷۸). دالمانی می‌نویسد: «امروز گمرک ایران به شیوه اروپایی اداره می‌شود» (همان: ۸۰). امنیت نداشتن راه‌ها در مسیر منتهی به مشهد در عصر قاجاریه به حدی است که تقریباً در تمامی سفرنامه‌نویسان بخشی از گزارش‌هایشان به این مسئله پرداخته‌اند. جیمز باست که از مسیر تهران به سبزوار و سپس به مشهد آمده است، مسیر را چنین توصیف می‌کند: «قبل از ترک تهران متوجه شدم محافظان نظامی که توصیه کرده بودند به آن‌ها ملحق شوم، ماهی دو بار از خیرآباد راه می‌افتادند تا کاروان‌ها و زوار را تا مزینان که در فاصله ۲۰۰ کیلومتری قرار گرفته، همراهی کنند. این قسمت منطقه به جاده خوف: یعنی محل ترس معروف شده و دلیل آن به خاطر حملات ترکمن‌ها در این ناحیه از کشور است که این نام را به آن داده‌اند. این محافظان را حکومت شاه (ناصرالدین شاه قاجار) آماده و آن‌ها پانزدهم و نوزدهم هر ماه از خیرآباد حرکت می‌کنند» (باست: ۲۱۴). هر چند حکومت مرکزی در صدد تأمین امنیت جاده‌ها به خصوص این مسیر پرتردد زائری بوده است، اما باز هم راهزنانی که اموال زائران را به سرقت می‌برده‌اند کماکان در کمین کاروان‌های زیارتی وجود داشته‌اند. باست ادامه می‌دهد: «راهزنان معمولاً شب‌ها یا در ساعات اولیه صبح که همه خوابند، به کاروان‌ها حمله می‌کنند و یک یا چند بار را می‌برند. بار کل کاروان بیشتر از مقداری است که حتی بزرگ‌ترین گروه راهزنان بتوانند با خود ببرند؛ بنابراین آن‌ها در گروه‌های کوچک این کار را انجام می‌دهند و در بیشتر موارد ترجیح می‌دهند با دو یا سه تا از بارهای بازرگانان، قسر در برونند» (همان: ۴۳). دالمانی برای رفع این چالش که برای زائران حادث می‌شد، از تمهیدات حکومتی می‌نویسد: «از سکونت کردها در خراسان دیر زمانی نمی‌گذرد. در حقیقت در اواخر

قرن هفدهم میلادی / یازدهم هجری قمری بود که شاه‌عباس بنا بر عادت یا سیاست اختصاصی و معهود خویش ۴۰ هزار خانواده کرد را از سرحدات عثمانی کوچانیده در خراسان اسکان داد. هدف آن پادشاه قدرتمند از این حرکت، نخست آن بود که از کشمکش‌هایی که در ناحیه کردستان دم به دم در بین طوایف رخ می‌داد جلوگیری کند و دیگر اینکه با استفاده از عناصر جنگجو و شجاع گُرد و اسکان آنان در شمال شرقی کشور سدی در برابر تاتارها که بنا بر عادت همیشگی، بارها خراسان را مورد تاخت و تاز قرار داده و به قتل و غارت می‌پرداختند، پدید آورد. ناگفته نگذاریم که این تاتارهای وحشی هر سال به خراسان هجوم آورده و هر که و هر چه را سر راه خود می‌یافتند، می‌کشتند و غارت می‌کردند و اگر نیرویی به مقابله با آنها برمی‌خاست با غنایم بسیار و از جمله زنان و دخترانی که به اسارت گرفته بودند به کوه‌هایی که ملجأ و مأوایشان بود عقب می‌نشستند. کردهایی که به فرمان شاه‌عباس به خراسان کوچ داده شده‌اند، عبارتند از: قبایل شادلو، زعفرانلو، کیوانلو و آمانلو که جمعاً حدود ۴۰ هزار خانوار را تشکیل می‌دهند... با همه این احوال این قبایل از سرکشی و یاغیگری کم و بیش آشکار در برابر دولت نیز خودداری نمی‌کردند» (دالمانی، ج ۲: ۹۶).

دالمانی در تکمیل گزارشش می‌نویسد: «حکومت ایران بارها مصمم شده است که کردها را تحت نظر مستقیم دربار اداره کند، اما همواره با مخالفت و شورش این قبایل مواجه شده است. تا این اواخر کردها، قاجار را غاصب تاج و تخت ایران می‌دانستند (همان: ۹۸). با همه کوششی که دولت مرکزی به عمل آورده، کردها همچنان عادات ناشایست خود را حفظ کرده و زندگی ماجراجویانه اجدادشان را از یاد نبرده‌اند. چنان که بسیاری از آنها با وجود دسترسی به کار شرافتمندانه از دست زدن به راهزنی و غارتگری لذت می‌برند» (دالمانی، ج ۲: ۱۰۰). معضل غارت اموال زائران و مسافران راهی به مشهد هر چند از زمان شاه‌عباس صفوی در رأس اهداف امنیتی و رفع ناامنی جاده‌ها بوده است، اما کماکان وحشت و آسیبی بزرگ در مسیر زیارت امام رضا علیه السلام در عصر قاجاریه بوده است. با نزدیک شدن به آخرین شهر که نیشابور بوده است، گویا هم وضعیت امنیت و هم کیفیت راه‌ها بهبود می‌یافت. دالمانی در این باره می‌گوید: «راه مشهد به نیشابور همانند بهترین راه‌های اروپاست به طوری که در هر قدم کاروان‌هایی به چشم می‌خورد که عازم مشهدند.

(حمیدرضا عطاربانی، محمد دارینی)

در حقیقت تشخیص اینکه این انبوه مسافر زائرند یا تاجر کار آسانی نیست؛ زیرا سرووضع و اسباب سفر همه آن‌ها یکسان و مشابه است» (دالمانی، ج ۲: ۱۸۳).

دالمانی یکی از مصادیق سیاحت‌های دلچسب مشهد را دیدار از مقبره خواجه ربیع می‌داند و آن را واقع در ۵ یا ۶ کیلومتری مشهد ذکر می‌کند. او می‌نویسد: «بعد از طی جاده‌ای محصور در دیوارهای بلند گلین، به در مسجد زیبایی می‌رسیم که آرامگاه مردی مقدس است که می‌گویند دوست صمیمی و کفیل امام رضا علیه السلام بوده است. دالمانی ادامه می‌دهد: چون مسلمانان ما را نجس می‌دانند، امکان ورود به داخل این مکان مقدس را نداشتیم، اما خادم مهربانی به ما اجازه داد با قرار دادن دوربین عکاسی بر آستانه در، عکس‌هایی از کاشیکاری‌های فوق‌العاده درون آن بنا را بگیریم (دالمانی: ۱۵۸).

جدول ۴-۱. معضلات زائران طی مسیر سفر به حرم امام رضا علیه السلام.

سیاح مسیر سفر	جیمز باست (تهران-شاهرود- نیشابور-مشهد)	هانری رنه دالمانی (مسیر عشق آباد-قوچان- مشهد)	ولادیمیر خانیکوف (تهران-شاهرود-نیشابور-مشهد)
مسافت	۱۵۰ فرسخ یا حدود ۹۵۰ کیلومتر است.	-	از تهران تا مشهد ۹۵۰ کیلومتر است.
امنیت جاده‌ها	خطر حملات ترکمن‌ها و راهزنان	خطر حمله راهزنان و غار تگران گرد	-----
کیفیت راهها	خطرناکترین مناطق، مسیر طولانی در کویر	راهی بدین ناهمواری و خطرناکی ندیده است.	مسافت‌های صعب و طولانی، خستگی از طی سفر شلوغی راه‌ها
زمان حرکت	شب‌ها	استراحت در شب	-----
زمان حملات راهزنان	شب‌ها یا در ساعات اولیه صبح که همه خوابند.	راهزنان عادات ناشایست خود را حفظ کرده و زندگی ماجراجویانه اجدادشان را از یاد نبرده‌اند.	-----

۲-۳. خدمات ارائه شده به زائران در طول مسیر به بارگاه مطهر رضوی

بنا بر گزارش باست، تراکم جمعیت زائران که به سوی مشهد برای زیارت مشرف می‌شدند نیازمند مایحتاج و خدمات اولیه‌ای همچون مواد غذایی بودند. زنان شهر سمنان در مکان‌های عمومی نان می‌پختند و در نتیجه، عبور کاروان و زُؤار فراوان این مسیر و نیاز آن‌ها به نان، کسب‌وکاری برای نانوایان راه انداخته است. همه نانوایی‌ها در جلوی خانه برپا بودند و شامل توده‌ای از خاک می‌شدند که روی آن را صاف کرده و رویش را با سیمان یا سنگ فرش آجری پوشانده و درون سنگفرش‌ها سوراخ‌هایی به اسم تنور بودند (باست، ۱۳۹۸: ۲۱۰). تأمین نان که از ضروری‌ترین عناصر غذایی برای زائران بوده است، علاوه بر خدمت به زائران که دارای اجر معنوی بود، خود فرصتی به‌منظور اشتغال‌زایی برای سکنه در مسیر حرکت زائران بوده است. باست از فرصت اقتصادی دیگر گزارش می‌دهد: «در بیشتر راه‌ها آب زیرزمینی به اسم آب‌انبار تأمین می‌کنند ... خوشبختانه مردم اکثر شهرها یخ درست می‌کنند و زُؤار تمایل دارند همچون نان، یخ هم بخرند» (باست: ۲۱۰). جالب اینکه در سفرنامه‌های عصر قاجاریه از تأمین آب شرب زائران به وفور گزارش ذکر شده است؛ اما باست در قرن سیزدهم هجری قمری (۱۹م)، به تأمین یخ برای مصرف و رفاه زائران اشاره دارد که در دیگر سفرنامه‌ها به این مطلب اشاره نشده است. دالمانی تاجر از بررسی فرصت‌های شغلی به دست آمده اقتصادی برای امرار معاش از طریق زائران در مسیر قوچان به مشهد صحنه‌ای دیگر از فعالیت‌های اقتصادی سکنه را مشاهده کرده، از ترفند جالبی از سکنه مسیر رونمایی می‌کند: «دهکده مقصودآباد که در آن توقف کرده‌ایم، ملک موقوفه آستانه مشهد است و به همین سبب مُلایان زیادی در آن سکونت دارند با عمامه‌های سپید بلند که بی‌اعتنایی نسبت به خارجیان نشانه بارز آن‌هاست. چون فاصله راه شوسه با این ده زیاد است، مباشر آستانه برای ازدیاد درآمد روستا و مآلاً شخص خود دست به کاری هوشمندانه زده است؛ بدین معنی که با قطع شاهراه قوچان-مشهد مسافران و کاروان‌ها را ناگزیر کرده است که با گذشتن از این ده به راه خود به سوی مشهد ادامه دهند و بدین ترتیب پول زیادی عاید روستا و در حقیقت عاید وی می‌گردد» (دالمانی، ج۲: ۱۲۵).

(حمیدرضا عطاریانی، محمد دارینی)

تصویر ۱-۵: کاروان زائری پیاده، اُتراق در قهوه‌خانه بین‌راهی مسیر مشهد.
منبع: سفرنامه هانری رنه دالمانی (۱۸۹۹ م.).

۲-۴. اشتیاق زیارت امام رضا علیه السلام در سفرنگاشته‌ها

خواندن گزارش وصف شور و اشتیاق زائران در طی مسیر دشوار سفر که سفرنامه‌نویسان آن را به با تصویر خلاق دست‌نوشته خود به ثبت رسانده‌اند بسیار جذاب است. باست درباره توصیف شوق زیارت زوّار راهی حرم مطهر امام رضا علیه السلام، در طی سفر می‌نویسد: «زوّار دائماً آواز سر می‌دادند. افرادی که حرکت می‌کردند، شعر می‌خواندند ... صلوات‌هایی که همه مردم یک‌صدا قرائت می‌کردند» (باست: ۲۱۷). شوق و عطش دلدادگی زیارت امام علیه السلام باعث شکل‌گیری انسجام‌نظمی موزون برای کاروانیان و گروه‌های زیارتی در طی سفر بوده است. زنی که به همراه چند نفر دیگر به زحمت راه می‌رفت، به همسفران خود می‌گفت: اگر باید پای پیاده راه بروم و در آب زندگی کنم، می‌کنم تا (امام) رضا را ببینم (باست: ۲۳۳). خلوص ارادت زائران به امام رضا علیه السلام گویا چنان در دل ایشان وجود داشته که به گفته باست اکثر افراد با پای پیاده بدون کفش به سمت حرم امام رضا

لایحه حرکت می‌کردند. وقتی به بالای تپه‌ای که بر شهر مشهد مشرف بود، رسیدیم زائرانی که در طول چند روز همسفر ما بودند با دیدن مناره‌های آستانه با خلوص تمام به دعا و نیایش پرداختند (دالمانی، ج ۲: ۱۳۵). تصویرسازی دالمانی از این گزارش برای خواننده نشانگر اوج شوق زائران است که با دیدن مناره‌های متبرک حرم مطهر رضوی به وجد آمده و شکر ایزد منان را به جهت نزدیک شدن به آستان دوست به جا می‌آورند. باست می‌گوید: «ما نمی‌توانستیم احساس این مردم خسته را وقتی که از بالای آخرین کوه به مناره‌ها و گنبد طلایی نگاه می‌کردند، درک کنیم؛ گنبدی که نشانه پایان رنج و خستگی‌شان و سرچشمه اجابت دعاها و شفاهای ماوراء الطبیعه بود و ارزش مذهبی‌اش برای پاک کردن گناه‌های گذشته و آینده آن‌ها کافی بود (همان: ۲۴۰). تپه‌سلام در مسیر زائرانی بود که از جبهه جنوبی مشهد از طریق نیشابور به مشهد وارد می‌شدند. این مکان در حدود ۲۵ کیلومتری به مشهد است. خانیکوف نیز درباره این تپه می‌نویسد: «راه سربالایی طولانی و دشواری ما را بالای آخرین گردنه‌ای می‌رساند که از آن به مشهد سرازیر می‌شویم. نام این گردنه تپه‌سلام یا کوه سلام است. در مواقعی که مه خشک هوا را تیره و تار کرده است، از این تپه (سلام) گنبدهای طلایی بقاع متبرکه مشهد مشاهده می‌شود که بر فراز کمربندی از باغ‌های شهر سر برافراشته است» (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۲). دالمانی با توصیفی زیبا از دورنمای گنبد و دو مناره طلایی آرامگاه حضرت رضا (علیه السلام) برای مسافر تازه‌وارد و به‌خصوص مشتاقان زیارت بارگاه رضوی می‌نویسد: «آن بارگاه بیش از حد دلربا و طرب‌انگیز است» (دالمانی، ج ۲: ۱۳۷). دالمانی نکته جالبی از رفتار و هم‌نوایی زائران قبل از ورود به مشهد را ذکر می‌کند که دیگر سفرنامه‌نویسان به آن اشاره نکرده‌اند. «عصر هنگامی که به پای تپه مشهد رسیدیم، کاروان کوچک ما به سنگ‌های درشت گردی بر می‌خورد که بدان‌ها عنوان سنگ‌های زائر لقب داده‌اند. این سنگ‌های عظیم را مؤمنانی از کوه جدا کرده و پس از آنکه به شکلی مُدور اما بی‌قواره تراش داده‌اند، در جاده‌ای که به مشهد مقدس منتهی می‌شود رها کرده‌اند و بر مؤمنانی که با این سنگ‌ها مواجه می‌شوند فرض اخلاقی است که هر یک را سه بار در جهت بارگاه امام رضا (علیه السلام) بغلطانند. مؤمنان دو آتشه تا آنجا پیش می‌روند که این سنگ‌ها را بر مرکوب

(حمیدرضا عطارپانی، محمد دارینی)

خود سوار کرده چند فرسخ به طرف آستانه امام پیش می‌برند؛ اما بدا به حال کسی که سنگی را در جهت مخالف حرم امام بغلطاند که در این صورت عذابی وحشتناک‌تر از عذاب جهنم در انتظار اوست. ما نیز چون قصد زنده ماندن داشتیم از سنت رایج پیروی کرده سه بار این زائران بی‌احساس را جهت حرم چرخاندیم...» (دالمانی، ج ۲: ۱۳۲). گویا این سنت حکایت از باورهای فرهنگی و مذهبی زائران در طی سفر به مشهد مقدس، اختصاص به زائرانی داشته است که در عصر قاجار از سمت شمال مشهد وارد می‌شدند، لیکن هر چه این سنت بوده است در حال حاضر منسوخ است. دالمانی از عاقبت این سنگ‌ها می‌گوید: «سفر زیارتی این سنگ‌ها گاه سال‌ها به طول می‌انجامد؛ اما وقتی یکی از آن‌ها به نزدیکی شهر می‌رسد خدمه آستانه فرا می‌رسند و با تشریفاتی آن‌ها را مستقیماً به محلی می‌برند که برای همین منظور در نظر گرفته شده است و هم اکنون هزاران سنگ از همین نوع در آن ذخیره گردیده است تا به موقع با به کار رفتن در بنای این آستانه مقدس و مورد احترام بر استحکام و دوام آن بیفزاید» (دالمانی، ج ۲: ۱۳۷). طبق گزارش دالمانی در نهایت این سنگ‌ها طی ایام و با مرارت‌هایی که زائران حسب باورها و تعلقات سنتی مذهبی خود داشته‌اند، بالاخره به حرم امام رضا (علیه السلام) می‌رسیدند و آنجا بوده است که به‌عنوان مصالح ساختمانی ابنیه حرم مطهر به مرور مورد استفاده در ساخت ابنیه حرم مطهر قرار می‌گرفته‌اند.

۲-۵. ورود به مشهد و بیان ارائه خدمات به زائران در حرم امام رضا (علیه السلام)

ورود به مشهد تابع ضوابط و قوانین خاص خود بوده است. دالمانی با رصد این موضوع چنین می‌نویسد: «از وقتی که بلژیکی‌ها اداره امور گمرکی ایرانی را بر عهده گرفته‌اند راهی احداث کرده‌اند که سراسر دیوار شهر (مشهد) را دور می‌زند و مسافران را مستقیماً به دروازه‌ای هدایت می‌کند که دفتر اخذ عوارض گمرکی در مجاورت آن قرار دارد» (دالمانی، ج ۲: ۱۳۷). دالمانی تنها سفرنامه‌نویسی است که به حواشی دقت وافر دارد. کبوتران حرم یکی از اجزای گزارش‌های اوست. «دروازه شهر مشهد، دری قدیمی دارد که از اطراف به شهر متصل است. دیوار شهر نیز قدیمی و مجهز به منافذ تیراندازی و کنگره‌هایی است که اکنون لانه و جایگاه کبوتران بیشمار حرمند. این کبوتران مادام که در محیط شهر

باشند محترم و موصون از هرگونه تعرّض اند؛ زیرا فضای شهر، حریم حرم مقدس به حساب می‌آید. اما اگر از شهر خارج شوند با دیگر پرندگان فرقی ندارند و شکارشان جرم و گناه محسوب نمی‌شود» (همان: ۱۳۷).

این تشکیلات ۳۰۰ نگهبان دارد (باست: ۲۳۸). خانیکوف که به‌عنوان مأمور حکومتی توانسته است وارد حرم شود از پذیرایی زائرین و اکرام رضوی چنین می‌گوید: «هر روز در آشپزخانه‌های حضرتی ۱۵۰ باتمن مشهد یعنی حدود ۷۵۰ کیلوگرم برنج پخته میان زائران مستحق توزیع شود (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۵). باست مجوز حضور در حرم رضا (علیه السلام) را به علت غیر مجاز بودن ورود غیر مسلمانان دریافت نمی‌کند، لذا تدبیری می‌اندیشد. او می‌نویسد: «چون نمی‌خواستیم برای وارد شدن به قسمت داخلی لباس مبدل بیویشم یک هنرمند ایرانی را به کار گرفتیم و از او خواستیم به داخل برود و طرح کلی حرم را برایم بکشد» (باست: ۲۳۷). این‌طور که باست گزارش داده است، نشان می‌دهد که غیرمسلمانان نیز به حرم امام رضا (علیه السلام) به‌رغم ممنوعیت با لباس مُبَدَل وارد می‌شدند.

جیمز باست از مقوله پذیرایی زائران هم اطلاع پیدا کرده، می‌نویسد: «مقدار طبخ روزانه را بیش از ۲۷۰ کیلوگرم برنج برای کارمندان حرم و زوّار که ممکن است به آن نیاز داشته باشند، می‌پزند» (باست، ۱۳۹۸: ۲۳۸). باست از خدمات فرهنگی ارائه شده به زائران گزارشی زیبا ارائه می‌دهد: «حرم امام رضا دارای کتابخانه‌ای است که گفته می‌شود بسیاری از کتب خطی و قدیمی پارسی و عربی در آنجا نگهداری می‌شوند (باست: ۲۴۴).

خانیکوف ضمن تکمیل گزارش باست، از سابقه کتابخانه آستان قدس می‌نویسد: «تاریخ تاسیس کتابخانه امام از دوران حکومت شاهرخ فراتر نمی‌رود، هر چند در زمان این پادشاه، بیش از یک جلد قرآن به این موسسه ادبی اهدا نشده است. این نسخه خطی را نوه تیمور به نام بایسنقر میرزا خطاط مشهور و حاکم مشهور و حاکم مشهد رونویسی کرده است ... قدیمی‌ترین کتاب‌های هدیه شده، از طرف شاه‌عباس و شاه سلطان حسین است» (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۲). خانیکوف در ارائه آمار کتاب و اسناد می‌نویسد: «در کتابخانه امام تعداد ۲۹۹۷ اثر در ۳۶۵۴ مجلد و ۶۴ سند در یکصد طومار موجود است

(حمیدرضا عطاربانی، محمد دارینی)

که شامل هبه‌نامه‌ها، وقفنامه‌ها و غیره است. تعداد ۱۰۴۱ جلد از این کتاب‌ها قرآن است که ۱۸۹ جلد آن چاپی و ۸۵۲ جلد دیگر به صورت نسخه خطی است» (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۲). خانیکوف ادامه می‌دهد: «شهرت دارد که ۴۲ جلد از این قرآن‌ها را امامان به خط خود نوشته‌اند که تنها پنج جلد آن با حروف کوفی نوشته شده و در تحریر بقیه آن‌ها از حروف نسخ و ریحانی استفاده شده است. برخی از این نسخه‌های خطی از نظر ابعاد بسیار بزرگ و از لحاظ زیبایی کم‌نظیر هستند. نادرشاه و شخصی به نام اسدالله الخاتونی بیش از دیگران به غنای این کتابخانه کمک کرده‌اند. هر یک از آن‌ها تعداد ۴۰۰ نسخه خطی به این کتابخانه هدیه داده‌اند» (خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۳). کرزن ضمن تایید آمار موجودی کتاب در کتابخانه آستان قدس توسط خانیکوف روسی، ادعا می‌کند «خانیکوف دانشمند محقق و درستکاری بوده است و ما به او مدیون هستیم و اطلاعات او درباره کتابخانه همگی صحیح است» (کرزن، ج ۱: ۲۲۷).

۲-۶. بازگشت از زیارت حرم امام رضا (علیه السلام)

از آنجا که سفر به هر مکانی مستلزم بازگشت به وطن است، گزارش برگشت زائران در سفرنامه‌ها نیز خواندنی است. باست صحنه‌ای عجیب از زائران را مطرح می‌کند: «مردم دور یکی از زوآر جمع شدند؛ او زنی بود که روی زمین افتاده بود و به ظاهر دارد می‌میرد و به نظر میرسید مردم خیلی اهمیتی به این موضوع نمیدادند؛ اما شوهرش به من گفت اگر زنش آنجا بمیرد به این دل خوش است که چون نزدیک مشهد هستیم او را نزدیک امام رضا (علیه السلام) و در زمین متبرک خاک خواهد کرد (باست: ۲۲۷). دالمانی می‌گوید: «آن گاه هر یک به یاد روزی که از این راه گذشته و برای اولین بار گنبد و مناره‌های حرم را دیده‌اند چند سنگی به صورت هر می‌نااستوار بر هم گذاشتند که قطعاً با وزیدن بادی درهم می‌ریخت اگر چه بلافاصله به دست زائران برپا می‌شد» (دالمانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۳). هانری رنه دالمانی در مسیر حرکتش به سمت نیشابور از حالت توسل زائرانی که از کربلا به سمت مشهد می‌آمدند، می‌نویسد: «در حرکت بودیم که ناگهان صدایی شنیدیم. صدایی قوی اما ناهماهنگ. سر و صدا از مسافران متدین بود که از زیارت کربلا باز می‌گشتند

هر چند گاه نیز به گاری‌های پست برمی‌خوردیم که نزدیک ۲۰ نفری مسافر از زن و مرد را که در کمال توافق بر بسته‌های پستی کنار یکدیگر جای گرفته‌اند حمل می‌کنند. این مسافران با چنان آرامشی بر جای خود نشسته بودند که گفتمی مکروه‌ترین سیاه چال را به سُخره گرفته‌اند» (دالمانی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۷). گویا وضعیت گاری‌های پست که ادواتی برای انتقال زائران نیز بوده، از نظر دالمانی بسیار اسفبار بوده است.

تصویر ۱-۸: سفر با ارابه توسط کاروان زائری خانوادگی به سمت مشهد.

منبع: سفرنامه هانری رنه دالمانی (۱۸۹۹ م.)

و بالاخره باست از ادای احترام به زواری که در عصر قاجار، حرم امام رضا علیه السلام را زیارت کرده‌اند و پاسخی که ایشان در قبال این ادای احترام، سخن گفته، بسیار جذاب و شنیدنی است. او در سفرنامه خود می‌نویسد: «خیر بینین از دعاتون»، «دعاهاتون مستجاب» و در جواب آن‌ها مردان (زائر) همراه من می‌گفتند: «الهی سایه شما از سرمون کم نشود» (باست، ۱۳۹۸: ۱۲۳۴). بیان چنین جملاتی با مضامین دعایی، حاکی از روح عمل و پاسداشت سیره و مکارم اخلاق اسلامی و نبوی است که توسط زائران و در بین مردم در قرن سیزدهم قمری، متداول بوده است.

۳. نتیجه

بنا بر گزارش هر سه سیاح مورد پژوهش، سفر به مشهد آن هم با مشکلات عدیده‌اش در عصر قاجار، از جمله مسافت طولانی راه، صعب‌العبور بودن راه‌ها، امنیت نداشتن مسیر به علت حضور راهزنان، نبود ادوات حمل و نقل مناسب برای زائران و چندین دلیل دیگر از جمله عواملی بوده است که زائران بنا بر علم، قبل از سفر، بدان‌ها آشنا بوده‌اند؛ اما عشق و ارادات ذاتی به مقام دَوَات مقدسه، هشتمین امام معصوم شیعیان، حضرت علی بن موسی‌الرضا (علیه السلام) باعث می‌شد رنج و مصائب سفر را به جان خریده و از اکناف و اطراف شهرها و روستاها، راهی دورترین قسمت شرقی ایران برای زیارت معنوی شوند. مزیت گزارش دالمانی آن است که وی در سفرنامه‌اش عکس‌ها و تصاویر فراوانی را با موضوع‌های متفاوت از زائران توسط دوربین عکاسی ثبت کرده و به یادگار گذاشته است. دالمانی از تجربیات دیگر سفرنامه‌نویسان همچون کلاویخو و کرزن که از مشهد و آستان امام رضا (علیه السلام) بازدید داشته‌اند، گزارش نقل می‌کند، اما جیمز باست، گزارشی از دیگر سفرنامه‌نویسان در گزارش خود ندارد و به‌نوعی گزارش‌های او انحصاری است. خانیکوف دارای عمق اشراف اطلاعات به نسبت دیگر سفرنامه‌نویسان اروپایی در قرن نوزدهم میلادی است. او از تعداد زیادی از سیاحان و جغرافیدانان این قرن همچون فریزر، کانولی و فریه نام می‌برد.

ولادیمیر خانیکوف از مهمانان دولت ایران در عصر قاجار بوده است، مستقبلین با تشریفات خاص همراه با تعداد فراوانی از سواره نظام حکومتی ایران در سال ۱۲۷۴ هجری قمری (۱۸۵۸ م)، به استقبال او، پیش از رسیدن به مشهد می‌روند. خانیکوف از آنجا که مدعو و مأمور خارجی دولت ایران بوده است، به سراسر قسمت‌های حرم امام رضا (علیه السلام) دسترسی داشته و گزارش‌های زیبایی تهیه می‌نماید. سفرنامه وی شامل بیشترین تعداد گزارش و جزئی‌ترین مطالب از حرم امام رضا (علیه السلام) است. جیمز باست اشاره به نکاتی مهم مذهبی در سفرنامه‌اش دارد. او حتی نام کتاب خود را «ایران سرزمین ائمه» نام نهاده است. این نام‌گذاری هر چند زیباست، اما تنها امام معصوم مدفون در سرزمین ایران، حضرت رضا (علیه السلام) است. شاید باست خواسته است از اوج ارادات ایرانی‌ها نسبت به مقام

شامخ اهل بیت (علیهم‌السلام) تمجید نماید که این چنین ایران را سرزمین ائمه نام نهاده است؛ اما خانیکوف روسی به صراحت می‌گوید: «از این‌ها همه (امامان شیعه) تنها حضرت رضا (علیهم‌السلام) در خاک ایران یعنی در مشهد مرکز خراسان دفن شده است» (خانیکوف: ۱۱۷). باست و خانیکوف از سابقه دفن هارون الرشید و نیز شهادت امام رضا (علیهم‌السلام) در سناباد خبر می‌دهند. ارائه خدمات اولیه برای زائران، طی سفر توسط باست و دالمانی بسیار زیبا و شیرین و با جزئیات مطرح می‌شود؛ اما خانیکوف که گویا در رأس هیئتی تحقیقاتی و به دور از حضور زائرین به ایران آمده است، این جذبه‌های زیبا و دلنشین را تجربه نمی‌کند. بالاخره می‌توان این ادعا را در پایان پژوهش مطرح کرد، این سه سفرنامه متمایز از دیگر سفرنامه‌های عصر قاجار، در تمامی جوانب زائر و زیارت گزارش ارائه داده‌اند، چراکه ایشان بیشترین گزارش‌های معنوی و روحانی از حال و هوای زائران را توصیف کرده‌اند.

منابع و ماخذ

- ابن بابویه، محمدبن علی. (۱۳۷۳). *عیون أخبار الرضا*. ترجمه علی اکبر غفاری. قم: صدوق.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد. (۱۳۵۶). *کامل الزیارات*. نجف اشرف: ناشر دارالمرتضویه.
- امیرزاده، حسن. (۱۳۹۲). «سیمای زیارت (مشهد الرضا) و دشواری‌های آن در دوران قاجار از نگاه جهانگردان (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق)». *مشکوه*. دوره ۳۲. شماره ۱۲. صص: ۱۱۴-۱۳۱.
- ایزدی مجد، نرگس. (۱۳۹۳). «خراسان از دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی در دوره قاجاریه». *پایان‌نامه*. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه فردوسی مشهد.
- ایزابلو، رمضانعلی؛ معتمدی، منصور؛ اشرف امامی، علی. (۱۴۰۳). «گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی؛ مطالعه مروری نظام‌مند». *فرهنگ رضوی*. دوره ۱۳. شماره ۴۹. صص: ۱۰۳-۱۴۲.
- آدونان. (۱۳۹۷). *واحه مرو: ماجراهای مسافرت به مناطق روسی حاشیه شرقی دریای خزر در سال‌های ۱۸۷۹-۱۸۸۱ میلادی و پنج ماه اقامت در میان ترکمن‌های تکه مرو*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- انصاف‌پور، غلامرضا. (۱۳۶۳). *ایران و ایرانی به تحقیق در صد سفرنامه دوران قاجاریان*. تهران: کتابفروشی زوار.
- باست، جیمز. (۱۳۹۸). *ایران سرزمین ائمه: شرح مسافرت و اقامت ۱۸۷۱-۱۸۸۵ م*. ترجمه نوید فاضل بخششی. مشهد: به‌نشر.
- بسطامی، نوروز علی. (۱۳۹۳). *فردوس التواریخ* (تاریخ مشهد مقدس). مشهد: چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- بنی‌اقبال، ناهید؛ حیدری، آزاده. (۱۳۸۸). «تحلیل محتوای سفرنامه‌های ترجمه شده سیاحان انگلیسی درباره ایران». *دانش‌سناسی*. سال دوم. شماره ۶. صص: ۲۵-۳۳.
- دائرة المعارف آستان قدس رضوی*. (۱۳۹۳). به کوشش گروه دایره المعارف بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حسامی دوغائی، مهدی. (۱۴۰۳). *عکاسان ارض اقدس* (پیشینه عکاسی در حرم مطهر رضوی). مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- حکیمی، محمود. (۱۳۸۲). *همراه با سیاحان و جهانگردان و مسافران*. تهران: نشر آرون.
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). *از خراسان تا بختیاری*. ترجمه غلام رضا سمیعی. تهران: نشر طاووس.
- دانش پژوه، منوچهر. (۱۳۸۰). *سفرنامه تا بخته شود خامی*. مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدن‌ها. تهران: نشر ثالث.
- رینگنبرگ، پاتریک. (۱۴۰۲). *مشهد در آینه سیاحان اروپایی*. ترجمه محمود بهفروزی. تهران: انتشارات جامی (مصدق).
- خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ. (۱۳۷۵). *سفرنامه خانیکوف* (گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی). ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بی‌گناه. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- سیدقطبی، سیدمهدی. (۱۳۹۷). *پنج سفرنامه خراسان*. به قلم روزنامه‌نگاران دوره قاجار و پهلوی. مشهد: نسیم آفتاب.
- طاهرنیا، بهروز. (۱۳۷۶). *مشهد از نگاه سیاحان*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- کانولی، آرتور. (۱۳۸۰). *سفر زمینی از انگلستان به شمال هندوستان از طریق روسیه، ایران و افغانستان*. لندن: شرکت رسانه‌ای ادمنت.

(حمیدرضا عطاریانی، محمد دارینی)

طاهری، فرهاد. (۱۳۸۶). «جلوه رضوی در مهم‌ترین سفرنامه‌های غربیان در دوره قاجار و اوایل پهلوی». *تاریخ معاصر ایران*. شماره ۴۳. صص: ۱۰۳-۱۲۴.

فاروقی، فواد. (۱۳۶۱). *سیری در سفرنامه‌ها*. تهران: چاپخانه خرمی.

Content Analysis of the Representations of Razavi Manifestations in Three Travelogues of Qajar-Era: Henri-René d'Allemagne (French), Vladimir Khanikoff (Russian), and James Bassett (American)

Hamid Reza Attariani ¹ Mohammad Dareini ²

Received: March 09 , 2025

Revised: July 08 , 2025

Accepted: July 13 , 2025

Abstract

Khanikov, Bast, and Dalmani are travelers who, from the three continents of Asia, America, and Europe, have provided thought-provoking reports on pilgrims and the shrine of Mashhad-al-Reza during the second half of the 19th century. Khannikov, a Russian geographer, visited the Holy Shrine during an administrative mission in the years (1859-1858). James Bassett, during the years (1885-1871), reported on pilgrims and their visits to the shrine of Imam Reza, and mentioned the remarkable effect of Tawasul and spiritual attractions among pilgrims. Frenchman Henri René Dalmani traveled to the East and Iran for trade, and in 1899 he arrived in Mashhad with a pilgrimage caravan. This research reviews and examines the reports of these three travel writers. The research method is based on quantitative, qualitative and descriptive methods. The question is: Given the many differences and social functions of Bast, Khanikov and Dalmani, how did they describe in their travelogues the passion and devotion of the pilgrims and the journey to the holy shrine of Imam Reza in the 14th century AH (19 AD)? Priest Bast presents spiritual reports, including the martyrdom of Imam Reza (AS), his holy tomb. Dalmani's attention, photographing the pilgrims during the journey and return, and the views of the holy shrine, have made his reports distinguished and at the same time attractive. In addition to traveling, Khanikov has scientific and geographical equipment, and his result from visiting the Holy Shrine is the compilation of the first map of the Imam Reza shrine.

Keywords: Imam Reza, Holy Shrine of Imam Reza, travel writers, James Bassett, Henri René Dalmani. Khannikov.

---

1. PhD in Islamic History, Islamic Azad University, Shahrood Branch, Shahrood, Iran:
hattariani3100@gmail.com

2. Assitant Professor, Department of History, Islamic Azad University, Mashhad, Iran (corresponding author): iau.ir@0791888649